

Moćna Rimski Imperija, koja je još 229. god. pre Hrista počela svoja osvajanja Ilirika i koja je već od cara Avgusta gospodar Balkanskog Poluostrva, ostavila je ovde, kao i na drugim stranama u toku od nekoliko vekova, duboke tragove svoje državne kulture.

Rimsko-latinska kultura pomerila je, pre svega, dotadašnji uticaj grčkog jezika. Tačnije, taj se uticaj osećao i na najzapadnijim tačkama Balkanskog Poluostrva. Grčku kulturu održavale su stare njihove kolonije: Apolonija (Požani kod Valone), Epidamnos – Dirahijum (Drač) Lisos (Lješ), Korkira Crna (Korčula), Isa (Vis), Faros (Hvar), Tragurijon (Trogir), Epetijon (Stobreč). U Sisku je čak ostalo grčkih natpisa, i mnogo pomena o kultu Heraklovom. Novac u našim krajevima bio je ponajviše grčki; drahme i hemidrahme iz Apolonije i Dirahija išle su ne samo duboko u unutrašnjost, u središnju Bosnu, nego čak i preko Dunava u Erdelj. Ilirski kraljevi kuju novce s grčkim natpisima. U religiji prodiru kult Hermesa, Pana, Artemide i Nimfe. Posle rimskog osvajanja grčki je jezik potisnut i u vekovima posle Hrista bilo ga je u tim krajevima gotovo sasvim nestalo.

Osvojivši ove oblasti Rimljani su se odmah dali na to, da ih što bolje obezbede za sebe. Uvode se naskoro na svim strateški važnijim mestima gradovi i garnizoni i stvaraju se dobre komunikacije. S rimskim garnizonima ide upotreba i kolonizacija zemlje, koja biva trajnija, kad vojnička služba u ovim krajevima postaje nasledna. Prvi niz tvrđava počinje s dalmatinske strane, odakle je nastalo i prvo prodiranje. S druge strane, u kasnije vreme, širio se rimski elemenat i duž Dunava, stigavši tamo delimično iz Jadranskog Primorja, a delimično iz Maćedonije. Uz aktivne vojnike u tim logorima i oko njih bilo je mnogo veterana, koji su, otsluživši vojsku, ostajali u zemlji, kao trgovci, zanatlije, posrednici itd. i koji su, naročito, širili rimski uticaj.

Vrlo su brzo, još za prvih careva, izgrađeni vojnički putevi. Jedna cesta, nastavljajući se na talijanske, išla je od Istre sve do Skadra, odvajajući jedan krak za Sisak, drugi od Salone na Savu i treći od Narone na Drinu. Pored Save išao je veliki put od Ljubljane i Siska na Sirmij i dalje do mora, hvatajući sporednim putevima glavna mesta pojedinih oblasti. Pored tih glavnijih linija bilo je mnogo kraćih i sporednih, koje su služile lokalnim interesima, kao linija Narona – Nevesinje ili Epidaur – Travunija. Posebno važan put beše čuveni Ignjatijev put („via Egnatia“), koji je spajao Ilirik s Maćedonijom i Trakijom. Počinjući iz Drača, taj je put vodio preko Ohrida i Bitolja na Solun i služio korisno sve do Novog Veka. Glavni vojnički put, „prastara arterija“ od Dunava do Carigrada, bio je izrađen već 69. god. Vodio je moravskom dolinom i Nišavom na Sofiju, a odatle, preko takozvanih Trajanovih vrata, dolinom Marice. Taj put, (širok oko šest metara), popločan velikim poligonima kamenjem ili nabijen peskom (otud naziv kaldrma – καλοζδρομοζ), iao je obično u pravoj liniji. Oznake su obeležavale milje (mille passuum), s dužinom od 1482 metra. Uz put su bile stanice za prenoćišta (mansio) i za izmenu konja (mutatio), kakve se još uvek spominju po Rusiji. Za čuvanje puteva i javnu bezbednost podizana su mala utvrđenja (castella, praesidia) ili kule (turres). Od Beograda do Carigrada bila je 31 stanica, 43 mesta za izmenu konja, i oko 670 milja. Na takozvanim Trajanovim vratima, na tom putu, bila je administrativna podela Istoka i Zapada. Trakija je potpadala pod prefekturu Istoka, a čitav ostali Balkanski Poluotok pod prefekturu Ilirika.

Glavno mesto na zapadnom delu Poluostrva bila je Salona (Solin). Za vreme cara Dioklecijana, koji je počeo tu u blizini da podiže svoj veličanstveni dvor, grad postaje jedno od

prvih mesta čitave države. Porfirogenit kaže, da je velik gotovo kao pola Carigrada. Spomen na Dioklecijana (cara Dukljana), koji je i umro tu (313.) i bio sahranjen u svom mauzoleju, pretvorenom posle u stonu crkvu, očuvan je u narodu ovog kraja sve do danas. Salona je bila administrativno središte cele prostrane Dalmacije, koja je hvatala do Kolubare, i jedno od glavnih trgovačkih mesta. Čitava obala Jadranskog Primorja beše gusto zasijana manjim i većim kolonijama i gradovima, od kojih su mnogi, iako nastali pre Rimljana, dobili postepeno latinski karakter. Počinjući od granice provincije Dalmacije, od Albone (Labina) i Flanone, i od Tarsatika (Trsata), na raskršću puteva za Dalmaciju i Sisak, veća naselja se u glavnom drže; tako: Senia (Senj), Enona (Nin), Jader, Jadera (Zadar), Tragurijum (Trogir), Narona (Vid kod Metkovića), koja je bila na plovnoj Neretvi kao i Oneum (Omiš) na Cetini. U unutrašnjosti, na reci Krki, razvio se glavni grad Liburnije Skardona (Skradin), u kome je bilo sedište jednog od tri dalmatinska okruga i u kom se održavao sabor (concilium) severne Dalmacije. Sem toga važna mesta u unutrašnjosti behu: Aserija (Podgrađe kod Benkovca), Nedinum (Nadin), Burnum (Šupljaja Crkva), Varvaria Ekvum (Čitluk kod Sinja), Promona (Teplju), Nove (Runović), Municipium Magnum (Baljina Glavica) Sikuli (Bihać, kod Kaštel Novog), Pons Tiluri (Trilj), Municipium Salvium (Grkovci kod Livna), Bistue vetus (Varvara kod Prozora), Bistue nova (Zenica). Stari grad Dalmata, Strabonov "veliki grad" Delmijon, Delminijum, sačuvao je svoje ime do danas, Дѣмъно – Dumno, Duvno. Na jugu od Narone stajao je Epidaur (Cavtat), središte južnog dalmatinskog okruga. U istočnoj Hercegovini postojao je neki stari grad u Potocima kod Mostara i značajan grad kod Stoca. Veliko rimsko utvrđenje beše Mogorjelo kod Čapljine. U istočnoj Bosni zna se da je neka kolonija – colonia Ris... – identična sa Rogaticom i da je bila jedna još bliže neodređena kolonija u Sarajevskom Polju. Domavija, Domavijum kod Srebrenice beše jedno od najvažnijih rudarskih mesta cele rimske države u ovim stranama. U Boki Kotorskoj najvažniji grad i ponekad sedište ilirskih kraljeva beše Rizon, Risinium (Risan); a onda Agruvijum – Grbalj, Batua, Budua (Budva). U Dukljanskom Primorju važan je Ulcinium (Ulcinj) i najjužnija tačka provincije Dalmacije Elisos, Lisos, Lisum (Lješ). Otuda je jedan put vodio do unutrašnjosti prema Nišu.

U Pokrajini Prevalitani beše glavno središte stare Ilirske države, Skodra, do koje se dolazilo vodenim putem uz Bojanu. Prema Liviju, to je bila "arx munitissima" i vanredno cenjena po svom strateškom značaju. Drugo važno mesto bila je Doklea kod Podgorice, po kojoj je čitava oblast dobila naziv Duklja. Tu je živelo ilirsko pleme Dokleata, "Princeps civitatis Doclatium". Neki Kajo Epikadijes sahranjen je u Saltui, u današnjim Vilusama na Grahovu. Stari ilirski grad je i Meteon, Medeon (Medun). Na jugu je sve vreme bio od velikog značaja Epidamnos-Dirahijum (Drač).

Lika i Krbava imaju isto tako mnogo starih naselja. I samo ime Like starog je porekla. Grad 'Αλονφοι biće verovatno primorska Lopsika, a 'Ορτοπελυτωι - Ortoplinia, Ortopula biće identična sa Stinicom. Druga važnija mesta su ova: Vegia (Karlobag), Monetium (Brinje), Arupium (Prozor kod Otočca). Preko područja Japoda u ovoj oblasti rimska naselja nisu bila jače razvijena. Glavni grad Japoda Metulum (Munjava kod Ogulina) propao je prilikom rimskog osvajanja. Na izvoru Privilice kod Bihaća bilo je narodno svetište Japoda. Od svih mesta unutrašnjosti najznačajnija je bila Siscia (Sisak), središte pokrajine Savije. Tu je bilo stecište mnogih puteva i važna tačka brodarstva na Savi. Tip starih savskih čamaca očuvan je u jedinstvenom prehistoriskom primerku sarajevskog muzeja. Radi velikog trgovačkog značaja Sisak je imao i svoju kovnicu novca. Ostala su važnija mesta ova: Andautonija (Ščitarjevo),

Servicium (kod Gradiške), Aqua Viva (Varaždin), Aquas Jasac (Varaždinske Toplice), Marsonija (Brod), Cibale (Vinkovci), iz koga behu rodom dva cara, Valentijan I (364-375.) i njegov brat i suvladar Valens (364-378.), zatim Mursa (Osek). Od drugih manjih mesta na Dunavu i oko njega važnija su: Kornakum (Sotin), Kuknum (Ilok), Titoburgum (Dalj), Boninia (Banoštor), Ricium (Surduk), Akuminkum (Stari Slankamen), Basiane (Petrovci kod Rume), koje je dobilo ime po Basijanu, sinu Septimija Severa.

Glavno mesto istočne Panonije beše Sirmium, Sirmij (Mitrovica), po kom je čitava susedna oblast dobila svoje ime Srem. Postavši kolonija već od vremena Flavijevaca on se tokom III-VI veka razvio u svetovnu i crkvenu metropolu. Tu se nalazio lep carski dvor, amfiteatar, kovnica novca i fabrika oružja. U Sirmiju je 282. zaglavio u vojničkoj pobuni car Prob, koji je, da bi zaposlio vojnike, naredio da se sade vinogradi po Fruškoj Gori i dalje niže oko Smedereva. Prema Singidunumu, na utoku Save u Dunav, beše Taurunum (Zemun).

Odavno, u svoj historiji Balkana, mesto današnjeg Beograda beše od velikog značaja, radi svog strateškog i privredno važnog položaja. Njegovi prvi osnivači, keltski Skordisci, stvarali su od njega tvrđavu, a Rimljani su ga posle razvili udesivši tu glavni logor jedne legije. U Singidunumu se rodio car Jovijan (+364.); ovde je bilo sedište arijanskog episkopa i jednog arijanskog sabora (366.). Kod Ritopeka beše Trihornium, grad plemena istog imena; dalje na istok Vinceja (Smederevo), prema kom se nalazila Konstantiola, Konstanciola (Kovin). Vrlo važan beše Viminacium (Kostolac), sa svojom kovnicom novca i pristaništem za rečnu flotu. Tu je 196. god. Karakala bio proglašen za cezara. Odatle je skretao dunavski put za Carigrad. Ostala mesta oko Dunava behu: Lederata (kod Rama), Pinkum (Veliko Gradište), bogati rudnik, Egeta (Brza Palanka), Akve (Prahovo), u vizantisko doba vladičansko središte s većim opsegom, Margum (Orašje kod Dubrave). Horreum Margi (Ćuprija) bio je najveći grad u unutrašnjosti Mezije, uprav na granici Dardanije. Arsena je Ražanj, a Praesidium Pompei Nerićev Han kod Aleksinca. Naisus (Niš), rodno mesto cara Kostantina Velikog, stecište šest raznih važnih puteva, imao je odavno vrlo velik prometni značaj, i s toga je oduvek, sve do naših dana, bio tražen i napadan. Od Ratiarije (Arčera) prema Nišu, i od Prahova prema Ćupriji vodili su putevi s Dunava u unutrašnjost i njih su Sloveni pri svojim upadima često upotrebljavali. S toga je tamo car Justinijan podigao i obnovio 27 gradova i tvrđava, braneći liniju Timoka. U zapadnom delu Srbije rimskih mesta od većeg značaja nije bilo. Dalmatinsko-meziska pogranična oblast beše u glavnom oko Guberevca i Rudnika; izvesni rudnici (Majdan i Parlozi, Rudnik, Stojnik) pripadali su Dalmaciji. Spominje se neki rimski municipij Mal... (Malavicus?) u Visibabi kod Požege. Rimsko naselje bilo je, čini se, i u Plevljima.

Od Niša prema jugoistoku i jugu behu Skupi (Zlokućani kod Skoplja). Car Justinijan, koji se rodio u blizini te varoši, u selu Taurisiju, podigao je Skupi na rang maćedonske metropole, davši joj latinski naziv Justiniana Prima. Justinijan je podelio Istočni Ilirik u dve crkvene oblasti, Dakiju i Maćedoniju. Ovoj drugoj određeno je središte, zajedno s političkim, u Skupima (535. godine), a u oblast su joj spadale: gornja i donja Mezija, obe Dakije, Prevalitana, Dardanija najsevernija pokrajina Makedonije takozvana Macedonia salutaris i jedan deo Panonije. Posle 602. god. nema više nikakvih vesti o toj arhiepiskopiji, a "političko težište iz Justinijane Prime ponovo se premešta u Solun". Očevidno je, da je to bilo u vezi sa nadiranjem Slovena. Prokopije je kazivao za taj grad, da je bio vanredno ukrašen hramovima, dvorovima, tržištima, i

staru varoš Ulpianu (Lipljan) Justinijan je udostojio svoje pažnje, obnovio je i dao joj ime Justiniana Secunda. Oba su ta imena ostala samo u zvaničnoj crkvenoj literaturi, a u narodu samom ostala su starija imena do naših dana: Skopine, arnautski Škup, turski Uskup i Ušćup. Od Skupi prema jugu nema naročito velikih rimskih naselja. Već je Momzen primetio da "nikad nije svuda kroz maćedonsku unutrašnjost krenuo energičan pokret gradskog razvoja; udaljeniji predeli jedva su, bar stvarno, izišli iz seoskog reda." Od interesa je važno granično mesto Stobi (kod Grackog), gde se sad vrše sistematska iskopavanja, Herakleja Linkestis (Bitolj), zvani ponekad i Pelagonija, i Lihnis, prozvan posle Ahris (Ohrid). Ohrid je bio porušen u borbama za seobe naroda i do većeg značaja došao je tek u slovensko doba. Južnije behu Edesa (Voden), nekad prestonica maćedonskih vladalaca i Beroja (Verija, Karaferija, Ber), jedna od prvih hrišćanskih episkopija Balkana, gde je propovedao sam apostol Pavle. Jedno vreme taj je grad bio takmac Solunu, najvažnijem gradu vizantske države posle prestonice. Na putu između Skoplja i Gradskog bila je i granica između latinske i grčke domene.

Nemajući uvek dovoljno vojske na raspoloženju, da bi sprečavao sve navale varvara preko Dunava, Justinijan je bio počeo da podiže i obnavlja stare rimske gradove i tvrđave, da mesto žive ljudske snage postavi tvrđavne branike i da razređenim posadama da bolju zaštitu i više mogućnosti za otpor. Rimska naselja išla su, u glavnom, ponajviše uz morsku obalu i duž velikih plovnih reka, a naselja u unutrašnjosti ili su se razvijala na glavnim stecištima puteva ili su poticala od starog domaćeg stanovništva. Središte Balkana nema ni u pola onoliko naselja koliko periferija; sistem gradskog razvoja bio je, vojnički shvaćen, kao povezani limes, koji je s periferije s mora, i prirodnih komunikacija prodirao prema Dunavu i u unutrašnjost. Taj sistem je dobrim delom zadržao i Justinijan, samo je mesto ofanzivnog imao kod njega defanzivni karakter. Iza rimske linije dunavskih tvrđava Justinijan podiže još jedan niz utvrđenja, slabijih, ali korisnih i osigurava pažljivo i bokove, da protivniku učini što težim prodiranje prema prestonici.

Prokopije, savremenik i historičar Justinijanov, u svom delu O građevinama podrobno navodi to podizanje gradova. Ono je početo već prvih godina Justinijanove vladave, ali se oseća tek sredinom VI veka, kad Huni i Sloveni ne mogu da prodiru s tračke strane, nego iz Panonije. Uz svoj rodni kraj Justinijan je naročito utvrdio glavna mesta unutrašnjosti, Niš i Sofiju, gde su se sticali mnogi putevi. Uz dunavsku liniju podigoše se stražare i utvrde; sva su mesta imala biti ograđena rovovima i nasipima, u koliko se ne bi dospela obnoviti stara utvrđenja s kulama i zidovima. Te građevine nisu bile uvek solidne; podizane su žurno, s materijalom koji je bio pri ruci, i bez ikakvih drugih sem strateških obzira. "Manji zamkovi imaju na uglovima četiri okrugle kule, veće varoši četvoro-šestoro- ili osmougaone kule od tri boja. Taj se tip lako raspoznaje u hemskim zemljama. Severni zid Serdike (Sofije) sa okruglim kulama skrpljen je od staroga materijala, sa grčkim natpisima iz ranijega doba carstva, oltarima tračkih božanstava i nadgrobnim kamenovima. Zamak (Kulina) Ravna u dolini Timoka sa okruglim kulama popravljen je od temelja iz materijala rimskih kamenitih građevina i natpisa. Isto tako i velika većina spomenika iz Viminacija nije nađena u prvobitnom položaju, nego su uzidani u stenama velikog zamka, koji je podignut od kamenja stare varoši". Od Singidunuma (Beograd), koji je bio prilično zapusteo, Justinijan ponovo napravi grad "slavnim i dostojnim pričanja". U blizini Beograda podigao je i grad Oktavon, a uz Dunav podiže i obnovi čitav niz gradova, među kojima Lederatu kod Rama i Pinkum (Veliko Gradište). Broj manjih gradova i stražara peo se na stotine, a služili su koliko za obranu, toliko i za zbegove seoskog i nezaštićenog sveta. U samom timočkom kraju, u području tvrđave Akve (Prahova) bilo je 37

takvih gradova i stražara; sam čuveni Gamzigrad izgleda da je iz tog vremena; od Singidunuma do ilirske granice bilo ih je 39, a do ušća Dunava 80. Čak u Mačedoniji i Dardaniji bilo ih je 127. Strah od provale širio se po svoj carevini, a radi rđavog iskustva i potrebe da se ne veže operativna vojska utvrđivao se ne samo sever, nego i sredina Carstva, pa čak i jug sa Epirom i Tesalijom sve do klasičnih Termopila.

Prema Slovenima služile su za odbranu naročito utvrde oko Silistrije. Sloveni, koji se "stalno prikradaju i potajno napadaju one što tuda idu, učinili su tamošnja mesta nesigurnim" kazuje za njih Prokopije, opisujući gradnje u tim predelima. Zbog slovenskih provala i pljačkanja sasvim je bila zapustela tvrđava Ulmita, koju Justinijan podiže iz temelja, da bi, kako se veli, onaj kraj "bio slobodan od slovenskog nasrtanja i zasede." Taj sistem Justinijanovih tvrđava u Dobruči hvatao je do Tulče i Dunaveca (Halmirisa).

Ali te tvrđave nisu bile od veće koristi. Njihov veliki broj išao je na štetu solidnosti. Pri navalama Slovena, Bugara i Avara videlo se, da su padale bez mnogo otporne snage. Ni izgled im nije bio od jačeg utiska i vrlo je dobro primećeno, da se nijedan od tih gradova nije održao u narodnoj uspomeni s Justinijanovim imenom onako, kako je slučaj s građevinama cara Trajana, Filipa ili Konstantina. "U ruševinama gradova i tvrđava nije još nađen ni jedan jedini natpis, koji bi ovekovečio slavu velikog graditelja Justinijana". Pri podizanju tih gradova učestvovali su svi oni narodi, što su živeli oko Dunava; njihovih tragova ima dosta u toponomastici VI veka, gde se inače u to doba ne bi mogli očekivati. Takav je, na primer, naziv Dolebin (Δολεβιν), koji je očevidno u vezi sa slovenskim plemenom Duljeba, Doleba. U Bugarskoj bi možda mogle biti slovenskog porekla Stene (Στενεζ). Čisto slovenski karakter ima Skapljica, Skopljice (Σκαπλιζω), za koje se izrično kaže, da je "novo". Isto je tako našeg tipa u području Niša naziv Vračišta (Βρατζιδτα), "nov grad". Ti nazivi mogli su poticati bilo od vojničkih najamnika u vizantiskoj vojsci, bilo od slovenskih doseljenika, koji su tu ostali sa pristankom vizantiskih vlasti.

Mnoga od starih mesta stradala su za vreme svih ovih najezda tokom VI-VII veka. Najveći je deo, ipak, propao u VI i početkom VII veka, kad su Sloveni sami, ili u zajednici s drugim narodima, upadali u Vizantiju, da se koriste pljačkom iz tih starih i bogatih mesta. Doklena, Epidaur, Naron, Sarona, Agruvijum, Mursa, Singidunum, Viminacium i drugi znatni gradovi propali su za uvek baš pri upadima Slovena. Njihovo razbeglo stanovništvo nije se više vraćalo na stara ognjišta, sem u strategijski važni Singidunum, nego su izbeglice, posle, u blizini starih mesta podizali nova: Podgoricu, Dubrovnik, Kotor, Split, Osek. Ipak bilo je dosta starih gradova, koji su se i održali; naročito to behu oni, koji su se nalazili na manje izloženim mestima. Značajna je činjenica, da je dobra polovina ovih naselja zadržala svoje staro ime. Upada, dalje, u oči da glavne reke na našem području nisu slavizirane: Dunav, Sava, Drina, Neretva, Lim, Sana, Bosna, Tara, Vardar, Timok i dr. zadržavaju svoja stara neslovenska imena. Predslovenska su imena Promina, Dinara, Mosor, Lapad, Brgat, Klisura, Durmitor, Velež, Rodopa, Balkan, Komovi, Čakor i dr. Međutim, dosta planina ima ipak slovenske nazive, kao Prokletije, Hum, Rudnik, Bjelašica, Bukovica, Vučja Planina, Mokra Gora, Medvednik i dr. Nazivi otoka u Jadranskom Moru gotovo su svi nasleđe starine: od Kurikom – Krk, Faros – Hvar, Bratia – Brač, Pag, Postumiana – Pašman, Arba – Rab, Melita – Mljet i sl. U zemljama Balkanskog Poluostrva, čak i daleko na zapadu, očuvano je sve do danas romansko ime. Čuvena planina Romanija u Bosni najbolji je primer za to. Imamo i sela Romane, Romanovce i sl. Čak i ime

manastira Rinja derivat je od Romana.

Najviše neposredno primljenih imena mesta ima u Primorju, i oko Dunava, gde je romanska kultura bila najintenzivnija; ponegde su stari oblici slavizirani nastavcima ili analogijom na neku sličnu narodnu reč, i to obično iz vulgarizovanih i dijalektskih oblika. Od plemena Jadesina postali su i Jaderi i Jader, i imena Jadran i Zadar na zapadu i Jadar na istoku; od plemena Delmata i Dalmata nastala je s čistim vokalom Dalmacija i s vokalnim Дѣмно-Dumno, Duvno, a s nečto složenijim procesom Glamoč od Dlamoč. Ima izvesnih metateza u primanju imena mesta, kao Skardona – Skradin, Sirmium – Srem ili Tilur – Trilur – Trilj. Inače je preuzimanje bilo dosta neposredno: od Senia – Senj, Tragurium – Trogir, Doklea – Duklja, Medeon – Medun, Skodra – Skadar, i sl. Ponekad se ime starih mesta očuvalo u nekom malom sporednom lokalitetu, kao od Narone – Norin ili od Marsonije bara Mrsunj. Ima i primera, da su imena izvesnih mesta uzimana ne po nominativu, nego po drugim padežima. Celje je došlo ne od Celeja, nego od Celeje; Ad musculum, dalo je Omišalj. Od vulgarnog Σιο Παλατι do□ lo je verovatno Ασπαλαυον = Aspalato = S-plěť, Split. Tako je od vulgarno-grčkog τῖρ την ποιην do□ lo Istanpol i Stambol. Od same oznake stare gradske opštine civitas, očuvano je сѣвѣтѣ – Cavtat. Od Castra romana imamo u Sremu ime Kostroman.

Stara romanska kultura očuvala se najsvesnije u Primorju, gde je čitavo vreme održavan neposredan dodir sa Italijom kao maticom te civilizacije. Unutrašnje romanske kolonije, ma koliko da su imale uticaja na opštu kulturu okolnog stanovništva, nisu mogle da čitavoj zemlji dadu potpuno svoje obeležje, kao one primorske i kao donekle dunavske. U unutrašnjosti je, sem toga, bilo i više uticaja istočne grčke kulture i grčkog jezika, koji su sprečavali apsolutnu prevlast latinskog. Granica između ta dva jezika išla je, od prilike, od Lješa, ispod puta Skadar – Prizren na Lipljan i Skoplje, pa odatle prema Sofiji. Linija oko ovih mesta bila je sa pomešanim uticajima. Latinski je ponegde išao i preko te zone, ali nije bio jače intenzivnosti. Inače, uticaj latinskog bio je vrlo veliki. To je bio zvanični jezik države i kao takav uveden pogotovo u svu administraciju. Sami carevi vizantiski podržavali su ga u svečanim aktima svojim autoritetom. Osnivajući Skupi Justinijan ga naziva "Justinijana prima" i Prokopije mora da tumači svojoj publici, kako to ima da znači "prva". Latinski je, isto tako, bio i jezik vojske, u kojoj su služili razni narodi Carstva i na njemu se sporazumevali, kao nedavno nemačkim u Austriji. Preko vojske i logora prodirao je latinski jezik u narod. Latinska komanda ostala je prvih vekova čak i u vizantiskoj vojsci. U Dalmaciji se u latinskoj kulturi bio razvio čist romanski jezik, s mnogo arkaičkih elemenata, očuvan gotovo do naših vremena. Rumunski, u istočnom delu, s nešto mlađim tipom, isto je tako produkt latinske kulture. Čak i arnautski, jedna vrsta lingvističkih petrefakata, gotovo je u dobroj polovini romanskog porekla. Za ljude, koji su govorili latinski, upotrebljavan je u čitavoj Srednjoj Evropi naziv Vlaha, dobro poznat svim slovenskim narodima. Potekao od keltskog plemena Volcae, to ime su primili Germani kao Walhaz, Walh, i označavali su njim svoje poromanjene susede. Od Germana su preuzeli to ime i Sloveni. Kod nas su tako sebe zvali stari Dubrovčani još u XIII veku, svesni svoje romanske kulture, i ime Vlaha isticali su kao razlikujući se od svojih srpskih suseda. U unutrašnjosti, romanski element nije uvek predstavnik više kulture kao na Primorju. Njegovi pripadnici povlače se ispred Slovena u planine ali se ovde-onda grupišu u veće celine, kao u Južnoj Mačedoniji ili u karpatskim predelima. U planinama oni se pretežno bave stočarstvom, tako da su kod nas vremenom pojmovi Vlah i stočar postali gotovo sinonimi. Njihove stočarske organizacije sa katunima, i njihova stočarska terminologija osvajaju izvesna područja naših dinarskih krajeva. U istočnoj

Bosni i zapadnoj Srbiji cela se jedna oblast zove Stari Vlah, u Hercegovini se Stolac i njegovo područje zvalo ranije Donji Vlasi; izvesna naša plemena zovu se Vlasi Drobnjaci, Vlasi Mirilovići, Vlasi Banjani. U Crnoj Gori čitav se jedan kraj naziva Katunska Nahija. U staroj srpskoj državi Vlaha je bilo dosta i pominju se često. Za razliku od primorskih Vlaha ove brđanske, po odelu i mrkom licu, zovu "crnogunjcima", "Crnima Vlasima" – "Mauro-Vlasima", "Mor-Vlasima", "Morlacima". Zanimljivo je, da jedan dobar deo naših planina, gde je stočarstvo i mlekcarstvo naročito razvijeno, nosi naziv Vlašić, Vlahovići, Vlahinja, Vlaška, Vlaškovci i sl.

Što romanski elemenat Balkanskog Poluostrva nije mogao da asimiluje slovenske doseljenike, kao što je ranije činio sa Ilirima i Tračanima, sa Germanima u Italiji, ili sa Galima u Francuskoj, ima više razloga. U ono ranije doba rimska je snaga bila u naponu; sad, posle IV i V veka, državni organizam bio je istrošen. U državi se sve više oseća uticaj tuđih naroda, koji je Imperiji opasan i onda kad je u njegovoj službi, a ne samo kad je u borbi s njim. Meteži seobe naroda znatno su pomerili i oslabili romansko stanovništvo, Sloveni su došli na Balkan u većim masama i imali su za sobom bogate rezerve; za njihove upade ima nekoliko puta vesti, da se vrše s gomilama od više desetina hiljada. Romani su, prema njima, sve više gubili teren; ostavljeni sami sebi, sa slabom ili nedovoljnom državnom pomoću, oni su gubili i duh i staru aktivnost. Romani su nekad dolazili kao osvajači, svesni svoje snage, bili gospodari; dok su sad bili potiskivani, pobedeni, predmet pljačke.

Pre dolaska Slovena, na Balkanu se već bila prilično razvila hrišćanska vera. U IV veku bilo je u balkanskim oblastima nekoliko aktivnih episkopija. Jedan episkop u Sirmiju s ponosom je hvalio svoje mesto, "glavu Ilirika", u kom je hrišćanstvo za vreme Dioklecijanovih progona dalo dovoljno dokaza o čvrstini svojih vernika. Po crkvi sv. Dimitrija, koju je u tom gradu podigao prefekt Leontije (oko 412.), Sirmij se prozvaao 'civitas s. Demetrii', odnosno Mitrovica (Dimitrovica). U ovom kraju bilo se naročito raširilo Arijevo tumačenje Hristove prirode i s toga su u Sirmiju držana četiri crkvena sinoda (348., 351., 357-8., i 378.). Na području današnje Srbije bilo je nekoliko episkopija (Viminacium, Singidunum, Horem Margi, Akve, Niš, Rameziana, Pautalija, Ulpijana, Stobi), od kojih je ona u Viminaciju od V veka postala mitropolija. U Skupi Justinijan je 14. aprila 535. ustanovio arhiepiskopiju, kao središte nove samostalne crkvene oblasti, koja je obuhvatala pet pokrajina (današnju Bugarsku, većim delom; Srbiju, severnu i južnu, sa Sremom; i severnu Albaniju s Crnom Gorom). Osnivanje ove arhiepiskopije, koja je obuhvatala najveći deo balkanske unutrašnjosti, gde se dotle priznavala kompetencija papina, izazvalo je proteste u Rimu. Car je iz političkih razloga morao da popusti i 545. izdao je novelu, kojom je arhiepiskopiji oduzeo samostalnost i priznao papino pravo na njenu oblast. Poslednji podatak o ovoj arhiepiskopiji datira iz 602. god.; verovatno je napuštena u vezi sa provalama Slovena na početku VII veka. U rimskoj pokrajini Meziji, negde u Bugarskoj, delovao je u IV veku gotski episkop, arijevac Ulfila (Vulfila), koji je za svoju pastvu spremio prevod Novog Zaveta i prvi gotski alfabet. Još u IX veku, oko Tomija, održavala se gotška liturgija. U Dalmaciji Salona beše kako svetovna tako i crkvena metropola, po osnivanju ranija od svih severnih i istočnih. U njoj je u V veku podignuta jedna bazilika, čije razmere nema gotovo nijedan drugi crkveni spomenik starog i slovenskog veka (58.20 h 28.50 m). Tu su, po jednom ne sasvim sigurnom izvoru, bila držana dva pokrajinska crkvena sabora, 530. i 533. godine. Kao područne Saloni navode se ove dalmatinske i bosanske episkopije: Arba, Jadar, Skradona, Narona, Epidaur, Bistue; pa Martaritana i Baroe, čija je lokalizacija nesigurna. Na

drugom saboru od 533. bilo je zaključeno, da se osnuju još tri episkopije, ali papa je, nezadovoljan, osudio postupke i s toga ne izgleda verovatno, da su one ostvarene. Kad se obrazovala pokrajina Prevalitana, onda je crkvena metropola za tu oblast postala Skadra (Skadar). Oko te i dračke mitropolije pominju se kao episkopije Duklja, Sarda, Lješ i verovatno Ulcinj.

Surevnjivost između verskih poglavica u Rimu i Carigradu starog je datuma. Iako je administrativna vlast između Rima i Carigrada deljena u dvoje, Rim nije bio sklon da to do kraja primi i u crkvenom pogledu. Papa Inoćentije I ovlastio je 412. god. solunskog episkopa da vodi brigu o crkvi i rešava sve sporove u oblastima Ahaje, Epira, Krita, Dakije, Mezije, Dardanije, Prevalitane i Maćedonije, dakle gotovo celog Balkanskog Poluostrva sem Trakije. Solunski episkop postao je papin vikar. Da to nije bilo rado gledano u Carigradu razume se samo po sebi; isto kao i to, da je zbog toga dolazilo do sukoba, javnih i tajnih. Nesumnjivo je, međutim, da je do VII veka rimski uticaj na području zapadnog i središnjeg Balkana bio pretežniji od carigradskog. Crkvena organizacija dopunjavala je, dakle, uticaj organizacije administrativne i vojničke. U našim zemljama episkopi su bili u ogromnoj većini romanskog porekla. Od 98 očuvanih imena iz istočnih i središnjih oblasti, 59 je nesumnjivo latinskih kao Amantius, Saturninus, Sekundianus, Gajus, Gojce, Bonozus, Feliks, Benenatus, Korualius i sl. Romanskog je porekla u ostalom, bila i porodica cara Justina I, čiji članovi nose latinska imena.

Tek od VII veka, dolaskom istočnjaka Hiraklija, ulazi u vojsku i državne službe više grčkog i istočnjačkog elementa; i tek od njegova vremena Vizantija sa svojim balkanskim pokrajinama postaje više nosilac grčke kulture. Ali, mesto da potiskuje latinski, ona je imala da sa užasom oseti kako sve više Balkansko Poluostrvo plavi slovenski elemenat i slovenski jezik. Mesto latinskog koji je izumirao dolazio je slovenski elemenat, svež, neodoljiv, mnogobrojan, koji je hteo da živi.

Kad smo došli na Balkansko Poluostrvo mi smo Srbi dospeli potpuno u sferu uticaja latinske kulture. Preko nje smo dobili sva prva obaveštenja i u njoj našli osnove prvog hrišćanskog vaspitanja. Naziv Grka, gospodara Balkana, došao nam je ne od njih samih, kao Turcima i Arapima, koji ih po službenom imenu Ρωματοι nazivaju Rum i Urum, nego po latinskom Graecus, Γρῆκς – Grk. Vladara Vizantije nismo, isto tako, zvali po službenom imenu βασιλευς, već po latinskom caesar – cēsarь, cesar, car. U našem starom jeziku romanskog porekla su reči: altare – oltar, arca – raka, cerrus – cer, compater – kmotr – kum, matorus – mator, oleum – olaj, sanctus – sant, vesica – bešika, missa – misa, crux-crusi-krus – krst. Neke romanske reči ostale su i u srednjegrčkom i slovenskom, tako calendae – koleda, cominus – kamina, komin, castellum – kastel, Kostolac, castrum – kostur, cisterna – cisterna, clausura – klisura, commercium – kumer, cursus-cursarius – kursar, husar, gusar, magister – majstor, palatium – palata, porta – porta itd. Primeri su, kao što se vidi, raznovrsni i potiču ne samo od uticaja crkve i administracije nego i od materijalne kulture, koju su Sloveni našli i primali na Balkanu.

Veze između Romana i Slovena na Balkanu postojale su vremenom sve tešnje. Mnogobrojniji, Sloveni su najveći deo romanskog stanovništva na zapadnom delu Balkana pretopili u svojim redovima. Vlasi stočari, izmešali su se potpuno sa Srbima. To je došlo ponajviše s toga, što su se oboji bavili pretežno stočarstvom i što ih nije delila vera. Kad su Turci počeli podvlašćivati srpske države oni više nisu mogli da prave velike etničke razlike između Srba i Vlaha, nego su

brđansko pravoslavno stočarsko stanovništvo zvali uopšte Vlasima; a kasnije su oni, i mnogi drugi narodi, čisto u pogrdnom smislu, zvali sve pravoslavne uopšte Vlasima. Romani su se dugo držali odvojeno u svojim zatvorenim gradskim opštinama na Primorju, ali je i tamo od X veka počeo sve jači priliv Slovena, koji su, posle, tim gradovima dali manje-više pretežan slovenski karakter; Dubrovnik i Spljet, koji su još XII veka bili romanski, u XV i XVI veku postaju nosioci nove slovenske kulture i književnosti.

„Ne može biti sumnje“ piše J. Erdeljanović jednom prilikom, „da su starosedeci, koji su mnogo vekova pre dolaska Srba živeli na ovom zemljištu i prilagodili se njegovim prilikama, imali i takvih kulturnih tekovina, koje su Srbi morali od njih primiti, jer su im bile najpodesnije za život u novoj postojbini ili su obeležavale pojmove i predmete, koji su Srbima dotle bili nepoznati. U takve tekovine spada npr. kamena kuća i koliba, po koji deo odela, neki stočarski termini i verovatno po koja praksa u stočarenju... Ja sam, prilikom svojih proučavanja u plemenima Brda i stare Crne Gore mogao zapaziti neke interesantne pojave kao posledicu etničkog stapanja Srba sa starim Vlasima i s Arbanasima... Zapazio sam npr. interesantne kombinacije od srpske i vlaške topografske nomenklature i mogao sam utvrditi, da su Srbi poprimali od Vlaha one geografske termine specijalnog karaktera, koji su podešeni osobitoj prirodi karsnog terena... Ovaj proces primanja i stapanja između našeg naroda i balkanskih starinaca vršio se naravno samo u visokim planinskim predelima, u kojima su bili zaostali Vlasi i Arbanasi u nešto većem broju. I primljene osobine bi ostale ograničene samo na te predele, da nije bilo poznatih migracija iz dinarskih krajeva u Posavinu, Podrinje i Pomoravlje sa Šumadijom. Ali su tim migracijama dinarski naseljenici preplavili ove oblasti na severu i severoistoku i predali starijem stanovništvu gotovo sve svoje osobine, tako da su i one od njih što su bile pozajmljene od balkanskih starosedelaca postale manje ili više opštim osobinama svih ili velikih delova Srba i Hrvata od Jadranskog Mora pa daleko na istok do u sliv reke Timoka“;

Unutrašnjost Balkanskog Poluostrva, naročito istočna Bosna i Hercegovina, Raška i zapadna Srbija behu vrlo malo i nejednako zasijane rimskim kolonijama. Od starih rimskih mesta najmanje ih je do VII veka očuvanih na tom području. Tome nije isti razlog, koji je i za iščezavanje starih kolonija u Sremu. U Sremu se to zbilo usled silnog mešanja naroda od IV-VII veka i teških borbi i perturbacija na tom području. U ovoj oblasti to je došlo s toga, što je rimska penetracija bila manje intenzivna zbog udaljenosti od ishodišnih središta i zbog geografske odvojenosti i teže pristupačnosti. Ova oblast opasana je na celom zapadu i jugu čitavim planinskim nizovima dinarskog sistema, preko kojih se prelazilo teško i samo u dužim etapama; s istoka je zaklanjao masiv Šare; dok su rudničke planine i moravske šume štatile tu oblast sa severa. I iz Salone i iz Carigrada u ove se krajeve stizalo teško, s mnogo napora, a bez prave koristi. Prirodno je s toga, da je taj kraj ostao kao jedan od najkonzervativnijih na celom Balkanu; čudnim sticajem prilika i, možda, naklonosti, dogodilo se, da smo se u taj najkonzervativniji predeo naselili baš mi Srbi.